

Nazim Kazım oğlu Əliyev,
h.ü.e.d., dosent
Azərbaycan Respublikası
Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi
aliyev-1973@list.ru
Şahzadə Qafar qızı Mədətova
Azərbaycan Respublikası
Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi
shahzademedetova@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN BƏZİ NƏTİCƏLƏRİ: VERGİ DAXİLOLMALARI KONTEKSTİNDƏ

Müasir şəraitdə dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi kifayət qədər mürəkkəb məsələlərdən sayılır və ona olan münasibət birmənalı deyildir. Bu qiymətləndirmə həm dövlət maliyyə nəzarətinin müxtəlif tədbirlərinin, həm də dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətlərinin keyfiyyət parametrlərini nəzərdən keçirməyə imkan yaradır. Əksər hallarda dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyi aşkar olunmuş pozuntuların miqyası, bərpa olunmuş vəsaitlərin, həmçinin tətbiq olunmuş cərimə və sanksiyaların həcmi ilə ölçülür. Fikrimizcə, dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə vahid yanaşmanın formalaşdırılması zəruridir. İstənilən fəaliyyətin, o cümlədən nəzarət fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasının hazırlanması isə olduqca mürəkkəb məsələlərdən biri sayılır.

Ümumi qəbul olunmuş fikrə əsasən, səmərəli nəzarət müasir nəzarət texnologiyaları əsasında gerçəkləşdirilən real, nəticəli, resurslara qənaət edən nəzarətdir. Səmərəlilik nəzarət fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas meyarı və məqsədidir (1; 2; 3; 4). Bu baxımdan hesab etmək olar ki, nəzarətin səmərəliliyi – nəzarət orqanının əldə etdiyi nəticələrin və onun məqsədinin, bu məqsədə çatmaq üçün sərf olunan zaman, vasitə və resurslara nisbətidir.

S.A.Salixov bu fikri inkişaf etdirərək qeyd etmişdir ki, nəzarətin səmərəliliyi onun nəticələrinin nəzarətin keçirilməsinə çəkilən xərclərə nisbəti ilə müəyyən edilir. Səmərəliliyin artırılması üçün xərclərin azaldılması lazımdır (5). Lakin təcrübə göstərir ki, xərclərin azaldılması heç də həmişə səmərəliliyin artmasına gətirib çıxarmır. Buna görə də xərcləri nəzarətin operativliyə və keyfiyyətə təsir etməyəcək səviyyədə tənzimləmək lazımdır.

Cədvəl 1. Maliyyə nəzarəti orqanının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə meyarlar

Kriteriyalar	Müəyyən olunma Formula	Qeyd
Məhsuldarlıq	$Mm = MPm / BVm$	burada, Mm - məhsuldarlıq kriteriyası; MPm - müəyyən edilmiş pozuntuların məbləği; BVm - büdcə vəsaitlərinin məbləği

Büdcə vəsaitlərinin məqsədsiz istifadə olunması	$BV_{mi} = P_m / P$	burada, P_m -büdcə vəsaitlərinin təyinatı üzrə istifadə edilməməsi ilə bağlı pozuntuların məbləği; P - pozuntuların ümumi məbləği
Büdcə vəsaitlərinin qeyri-səmərəli istifadəsi	$BV_{qs} = P_m / P$	burada, P_m -büdcə vəsaitlərinin qeyri-səmərəli istifadəsi üzrə pozuntuların məbləği; P - pozuntuların ümumi məbləği
Təsirlilik	$T_m = q / Q$	burada, q – nəzarətin yekunları üzrə icra edilmiş qərar və göstərişlər; Q – nəzarətin yekunları üzrə qəbul edilmiş qərar və göstərişlərin sayı
İqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi	$\dot{I}_s = \dot{I}_e / X_{mn}$	burada, $\dot{I}_s$ -fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyi; $\dot{I}_e$ -nəzarət tədbirlərindən əldə olunan iqtisadi effekt; X_{mn} -maliyyə-nəzarəti orqanının saxlanmasına çəkilən xərclər
Dinamiklik	$D_m = N_z / G_{norma}$	burada, N_z - nəzarət tədbirinin keçirilməsinə sərf olunan zaman; G_{norma} – normativ və ya plan göstəricisi

Maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin məhsuldarlığı müəyyən olunmuş pozuntuların məbləğini yoxlanılmış büdcə vəsaitlərinin ümumi məbləğinə bölməklə müəyyən olunur:

$$M_m = M_{Pm} / BV_m$$

burada, M_m – məhsuldarlıq meyarı;

M_{Pm} – müəyyən olunmuş pozuntuların məbləği;

BV_m –yoxlama ilə əhatə edilmiş büdcə vəsaitlərinin məbləği

Maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin təsirliyi isə nəzarətin yekunları üzrə icra olunmuş qərar və göstərişlərin sayının qəbul olunmuş qərarların ümumi sayına bölməklə müəyyən edilir: (<https://moluch.ru/archive/90/18832/>).

$$T_m = q / Q$$

burada, T_m – təsirlik meyarı;

q – nəzarətin yekunları üzrə icra olunmuş qərar və göstərişlər;

Q – nəzarətin yekunları üzrə qəbul olunmuş qərar və göstərişlərin sayı

İqtisadi baxımdan maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin təsirliyini eyni zamanda nəzarətin yekununda büdcəyə qaytarılan vəsaitlərin həcminə görə də qiymətləndirmək mümkündür. Bunu aşağıdakı kimi əks etdirmək olar:

$$BB_{vm} = BB_v / B_v$$

burada, BB_{vm} – bərpa edilmiş büdcə vəsaitləri meyarı;

BB_v – bərpa edilmiş büdcə vəsaitləri ;

B_v – büdcəyə qaytarılması təklif edilən vəsaitlərin həcmi.

Maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyi isə aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir: (<https://moluch.ru/archive/90/18832/>).

$$\dot{I}_s = \dot{I}_e / X_{mn}$$

burada, $\dot{I}_s$ -fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyi;

İe – nəzarət tədbirlərindən əldə edilən iqtisadi səmərə;

Xmn – maliyyə nəzarəti orqanının saxlanması üçün çəkilən xərclər

İntensivlik meyarı maliyyə nəzarəti orqanının işlə yüklənmə səviyyəsini, nəzarətin ardıcılığını və sistematiqliyini xarakterizə edir. Bu meyarın qiymətləndirilməsi bütövlükdə maliyyə nəzarəti orqanı, həmçinin onun ayrıca bir fəaliyyət istiqaməti üzrə gerçəkləşdirilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilatı idarəetmə sisteminin əsas həlqələrindən olan Dövlət Maliyyə Nəzartı Xidməti tərəfindən 2019-cu ildə həyata keçirilən 23 nəzarət tədbiri ilə yuxarıda göstərilən nöqsanların nəticəsi kimi 3077,9 min manat məbləğində əsassız və artıq ödənişlərin reallaşdırıldığı aşkarlanmış, həmin məbləğin 1540,3 min manatının büdcəyə bərpası təmin olunmuş, 1443,1 min manatlıq mənimləmə hallarına görə isə yoxlama materialları aidiyyətli orqanlara göndərilmişdir (6).

Hesablama Palatası tərəfindən isə anoloji dövrdə gerçəkləşdirilən 17 nəzarət tədbiri ilə qeyd edilən nöqsanlarla əlaqədar ümumilikdə 232 hal müəyyən olunmuş və 2,2 mln. manat məbləğində vəsaitin dövlət büdcəsinə, 87,2 min manat məbləğində vəsaitin isə büdcədən kənar fondların hesabına bərpa olunması təmin olunmuşdur (8).

Cədvəl 2. Hesablama Palatası tərəfindən 2017-2019-cu illərdə bərpa olunmuş vəsaitlər

Göstəricilər	2017	2018	Artım tempi%-lə	2019	Artım tempi %-lə
Keçirilən səyyar vergi yoxlaması	11520	12219	5,7%	7088	-
Yoxlamaya sərf olunmuş iş günlərinin sayı	351602	342367	-	215876	-
Hesablanmış əlavə vəsait, faiz, tətbiq olunmuş maliyyə sanksiyası və cərimələr (min manat)	905423,6	1064719,3	15%	971990,2	-

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, 2018-ci ildə bitmiş səyyar vergi yoxlamalarının 90,7%-i növbəti yoxlamalara aid olurdusa, 2019-cu ildə bu rəqəm 51,7%-ə enmişdir. Sözügedən yoxlamalardan hesablanmış əlavə vəsait, maliyyə cəza tədbiri və cərimələrin növbəti yoxlamalar üzrə hesablanmış cərimələrin, əlavə vəsait və maliyyə cəza tədbirlərinə uyğun olaraq dəyəri hissəsi ilə 15,3 % aşağı düşmüşdür. Amma hesablanmış maliyyə cəza tədbiri, əlavə vəsait və cərimələrin ümumi məbləği 17,5 % artaraq 1064,8 mln. manat olmuşdur. Əlavə yoxlamalar üzrə isə hesablanmış vəsaitlərin dəyərində uyğun şəkildə 2,5; 2,7 və 2,3 dəfə artım müşahidə olunmuşdur. Nəzarət və yoxlama tədbirləri sonrasındakı hesablanmış əlavə vəsait, maliyyə cəza tədbiri və cərimələrin 2018-ci ildə 81,7 %-i, 2019-cu ildə isə 58,8 %-i növbəti yoxlamalara aid olur. 2019-cu ildə yoxlamaların sayı 43,3 % azalsa da, cəza tədbirləri hesabına tətbiq olunmuş cərimələrin dəyəri cəmi

15,3% azalmışdır. 2018-ci ildə nəzarət və yoxlama tədbirləri hesabına tətbiq edilmiş maliyyə cəza tədbirləri sayəsində daxil olmuş vəsaitlərin 1,8 %-i əlavə hesablanmış vəsaitlərin, 1,4 %-i isə inzibati cərimələrə aid olur. 2019-cu ildə növbəti yoxlamaların sayının ciddi şəkildə azalması ilə əlaqədar olaraq, bundan əvvəlki il ilə müqayisə nəticəsində hesablanmış əlavə vəsaitlər 17,5 %, maliyyə sanksiyaları 11,5 % azalmışdır.

Cədvəl 3. 2018-2019-cü illərdə Vergilər Nazirliyində başa çatdırılmış səyyar vergi yoxlamaları (mln. manatla)

	Yoxlamaların sayı		Hesablanmış əlavə vəsait, maliyyə sanksiyası və cərimələr		o cümlədən					
					Əlavə vəsait		Maliyyə sanksiyası		İnzibati cərimələr	
	2018	2019	2018	2019	2018	2019	2018	2019	2018	2019
cəmi	11530	12218	904,4	1064,6	561,2	658,8	343,5	403,8	0,0	17,0
o cüm - lədən										
növbəti	10454	6337	736,5	625,2	461,5	382,0	274,0	242,0	0,0	8,0
növbə - dənəkəna	1055	5882	167,0	439,5	99,5	277,8	68,4	160,8	0,0	9,0

VN-də tətbiq olunan Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sisteminin “Audit” modulu səyyar vergi yoxlamalarının müəyyən olunması prosesində vacib rola malikdir. Bu, səyyar vergi yoxlamalarının konkret təyin edilməsinə, qanun pozuntularının varlığı faktlarının təyin olunmasına əsaslanan proqram təminatı sistemidir ki, nəticə etibarlı ilə bu yoxlamaların reallaşdırılması üçün vergi ödəyicilərinin ayırd edilməsi prosesinin tam şəffaflığını təmin edir.

Ölkəmizdə VN-nin 2018-2019-cü illərdə həyata keçirdiyi operativ vergi nəzarəti tədbirlərinin təhlilindən məlum olur ki, bu illərdə qanun pozuntusu aşkar olunmuş yoxlamaların sayı 2019-cu ildə az (18309), 2018-ci ildə (101796) çox olsa da, tətbiq olunmuş maliyyə cəza tədbirlərinə əsasən, hesablanmış vəsaitlər 2012-ci il ilə müqayisədə uyğun şəkildə 1,4 və 6,4 dəfə, 2019-cu ildə isə yoxlamaların sayının bir qədər azalmasına baxmayaraq, maliyyə cəza tədbiri 4,2 dəfə çox olmuşdur. 2018-ci ildə maliyyə cəza tədbiri və cərimələr 94,5 % pay təşkil etmişdirsə, 2019-cu ildə bu rəqəm 59,8 % olmuşdur.

Cədvəl 4. Vergilər Nazirliyinin 2013-2019-cü illərdə təşkil etdiyi operativ vergi nəzarəti tədbirləri (min manat)

Operativ vergi nəzarəti tədbirləri	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
------------------------------------	------	------	------	------	------	------	------

Pul hesablaşmalarının aparılması qaydalarına əməl edilməsi	nöqsan aşkar edilmiş obyektlərin sayı	62291	17256	8976	17892	20652	34227	34103
	yətbiqolunmuş maliyyə sanksiyaları	5341,0	8229,6	6032,2	10592,2	10799,5	14960,7	16542
Aksiz markalarının tətbiqi	nöqsan tapılmış obyektlərin sayı	543	1303	334	623	704	1764	1950
	tətbiq olunmuş maliyyə sanksiyaları	5,8	34,0	9,94	34,3	40,3	54,35	73,82
Vergi uçotunda durmayan vergi ödəyicilərinin müəyyən olunması	nöqsan tapılmış obyektlərin sayı	4026	2903	2302	3346	3246	34227	2557
	tətbiq olunmuş maliyyə sanksiyası	163,2	103,8	96,7	125,8	116,3	14960,7	102,0
Fərqlənmə nişanı olmadan avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişindəşmə	nöqsan tapılmış obyektlərin sayı	840	731	536	1375	1747	2844	2643
	tətbiq edilmiş maliyyə cəza tədbiri	31,5	26,4	30,1	52,4	65,5	109,75	105,75
Xüsusi razılıq tələb olunan fəaliyyət növləri ilə lisenziya olmadan məşğul olan şəxslərin müəyyən olunması	nöqsan tapılmış obyektlərin sayı	5730	3954	3075	4598	5782	7865	7964
	tətbiq olunmuş maliyyə sanksiyaları	23,8	39,3	51,9	87,4	104,6	417,65	276,24
Valyutanın ödəniş vasitəsi kimi qəbul olunması faktlarının müəyyən edilməsi	nöqsan aşkar edilmiş obyektlərin sayı	2076	1104	1156	1670	2552	4846	4688
	tətbiq olunmuş maliyyə sanksiyası	61,5	26,2	23,3	50,6	51,0	282,36	277,58
Valyutanın İctimai yerdə alınıb-satılması və ya dəyişdirilməsi	nöqsan tapılmış obyektlərin sayı	872	550	793	1128	1916	5420	5770
	tətbiq olunmuş maliyyə cəza tədbirləri	19,0	14,6	29,4	44,3	84,8	434,78	611,3
Əmək müqaviləsi bağlamadan işəgötürən tərəfindən fiziki şəxslərin hər hansı işlərə cəlb olunması	nöqsan tapılmış obyektlərin sayı	2936	3083	1138	2768	4239	10605	13364
	tətbiq olunmuş maliyyə sanksiyaları	53,7	106,4	1162,0	5130,0	7459,0	4683	5223,0

Cəmi həyata keçirilmiş nəzarət tədbirləri	nöqsan aşkar edilmiş obyektlərin sayı	79325	30883	18409	33410	40718	101695	73037
	tətbiq olunmuş maliyyə sanksiyaları	5708,7	8580,4	7445,5	16118	18612,3	35902,4	23210,7

Mənbə: AR Vergilər Nazirliyinin materialları əsasında hazırlanmışdır.

Cədvəl 5. Büdcə vergi daxilolmalarının icrası

İllər	2017-ci il			2018-ci il			2019-cu il		
	Proqnoz	İcra	İcra faiz	Proqnoz	İcra	İcra faiz	Proqnoz	İcra	İcra faiz
Göstəricilər (milyon manatla)									
Cəmi	7112	7118	100.1	7010	7016	100.1	7210	7645	106
O cümlədən,									
Neft sektoru	2300	2090	90.9	1610	1610	100	1755	1840	104
Qeyri-neft sektoru	4812	5028	104.5	5400	5406	100.1	5455	5805	106

Mənbə: AR Vergilər Nazirliyinin materialları əsasında hazırlanıb.

Vergi daxilolmaları cədvəlinə uyğun olaraq deyə bilərik ki, aparılan islahatlar özünü doğrultmuşdur. 2017-ci ildə qeyri-neft sektorundan gələn vergi daxil olmaları 5405.5 milyon manat təşkil edir ki, ötən ilə nisbətən bu rəqəm təxminən 400 milyon manat artmışdır. Həmçinin diqqəti cəlb edən bir başqa məqam proqnozlaşdırılan vergi daxilolmalarının icrasının 100 % reallaşdırılmasıdır. Bu, vergi siyasətinin düzgün aparıldığı və vergidən yayınma hallarının minimum səviyyədə olmasından xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əkbərova S. D. Müasir şəraitdə maliyyə nəzarətinin təkmiləşdirilməsi istiqamətləri Azərb. Dövlət İqtisad Universiteti. Bakı, 2018.
2. Xankişiyev A., Kərimov A. və q. Maliyyə nəzarəti. Bakı, Turan, 2012.
3. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. «Büdcə sistemi». Bakı: Nurlan, 2014.
4. Бурцев В.В. Государственный финансовый контроль и методология и организация. - М.: ИВЦ «Маркетинг», 2010.
5. Салихов З. А. Методология, методика и организация контрольно-ревизионной работы: монография / З. А. Салихов; М-во образования и науки Рос. Федерации, Федер. агентство по образованию, Финансовая акад. при Правительстве Рос. Федерации, Изд-во Уральского государственного университета, 2005.
6. www.taxes.gov.az
7. www.maliyye.gov.az
8. www.stat.gov.az